

TÜM KELİMESİ ÜZERİNE YENİ DEĞERLENDİRMELER

Osman Fikri SERTKAYA*

*Kaya altında kalırım.
Laf altında kalmam. OFS*

Geliş Tarihi: Haziran, 2016

Kabul Tarihi: Eylül, 2016

Öz

Türkçe *tüm* kelimesinin Arapça *tamm* kelimesinden alınarak uydurulduğu iddiası 60'lı yıllardan beri devam ede gelmekte idi. *Tüm* kelimesinin tarihî bir Türkçe kelime olduğunu ileri sürdüğüm bir makaleme cevap verilerek *tüm* > *düm* kelimesinin *düm düz* gibi pekiştirmeli tekrarların başında görülen katma heceden oluşan bir kelime olduğu söylenmiştir.

Bu cevap yazısında *tüm* kelimesinin katma heceden oluşmadığı, *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ten başlayarak Lârendeli Hamdî'nin *Yûsuf Zelihâ*'sına kadar edebî eserlerde kullanıldığı, ayrıca Türkiye Türkçesinin dışında Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Tatar Türkçesinin lehçeleri, Başkır Türkçesi, Sahalar (Yakut) Türkçesi gibi çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılan en az bin yıllık bir kelimemiz olduğu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tamm, tüm, düm, tümen.

THE NEW EVALUATIONS ABOUT THE WORD OF TÜM

Abstract

Since 1960s the argument that the Turkish word *tüm* is derived from the Arabic word *tamm* have been continued. In a reply to my article which stated that the word *tüm* is a historical Turkish word, it has been noted that the word *tüm* > *düm* is merely a repetitive word such as *düm düz* that we see in many examples.

In the present response article, it is explained that the word *tüm* is not a repetitive syllable, it has been used in the literary works from *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâti't-Türk* to Lârendeli Hamdî's *Yûsuf Zelihâ*, as well as it has been used in Azerbaijani Turkish, Turkmen Turkish, Tatar Turkish, Bashkir Turkish, Sahalar (Yakut) Turkish in addition to Turkey Turkish, and it is at least one thousand years old Turkish Word.

Keywords: Tamm, tüm, düm, tümen.

1. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* adlı elektronik derginin 12. cildinin Eylül 2015 tarihli 3. sayısının 28.-42. sayfalarında Mehmet Mahur Tulum¹ imzalı ve “Devrimci TÜM Muhafazakâr TAM Muamması” başlıklı bir yazı yayımlandı.

* Prof. Dr.; Emekli Öğretim Üyesi, ofsertkaya@my.net.com.

¹ Bundan sonra: MMT.

Yazının özeti “*Türk Dili* dergisinin 118. sayısında yer alan “TÜ- ‘Tamam-lamak, Bütünlemek’ Fiilinin Türevlerinden Tüm” başlıklı makale ile Öztürkçeciler ve Muhafazakarlar tarafından tartışılmış bir mesele nihayete erdirilmek istenirken beraberinde birçok yanlış değerlendirme de getirmiştir” cümlesi ile başlıyor.

MMM’un yazısının ilk cümlesi şöyle başlıyor: “Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya,² *Türk Dili* dergisinin 118. sayısında yer alan alan “TÜ- ‘tamamlamak, bütünlemek’ Fiilinin Türevlerinden Tüm” başlıklı makalesinde, çıkış noktası yukarıda temas edilen bahisle ilgili olmak üzere bizlere yepyeni ve çok ilgi çekici teklifler sunmaktadır.”

Ancak benim yazımın “Türkçe Özet”te, İngilizce “Abstract”ta, yukarıda verilen ilk paragrafta ve Bibliyografyada verilen künyesi, hem yanlış hem de eksik. Benim *Türk Dili* dergisinin 118. sayısında yayımlanmış olan bir yazım yok. *Türk Dili* dergisinin 118. sayısı 1961 yılına ait olup 10. cildin içerisinde Temmuz 1961’de yayımlanmıştır. Herhalde *Türk Dili* dergisinin 740. sayısındaki yazım kastediliyor. Künyeyi tam olarak yazıp, yanlış ve eksik zikri düzeltiyim, böylece de okuyucuya yazımın doğru künyesini vermiş olayım.

Osman Fikri Sertkaya, “TÜ- ‘tamamlamak, bütünlemek’ Fiilinin Türevlerinden TÜM”, *Türk Dili*, Dil ve Edebiyat Dergisi, Ağustos 2013, Sayı: 740, s. 77-80.

2. Ben makaleme şu cümle ile başlamışım:

Altmışlı yıllarda yapılan dil yazışmalarında üzerinde tartışılan kelimelerden birisi de *tüm* kelimesi idi. Devrimci görüşe sahip olanlar Arapça *tam* kelimesi yerine Öztürkçe *tüm* kelimesinin kullanılmasını istiyorlar, muhafazakâr görüşe sahip olanlar ise Türkçede *tüm* şeklinde bir kelimenin bulunmadığını, bu kelimenin Arapça *tam* < *tamm*, *temm*, *tümm* kelimesinden uydurulduğunu söylüyorlardı.

Bakın bu paragraf MMT’nin yazısının s. 30’daki ilk paragrafında hangi hâli almış:

Daha sonra Sayın Sertkaya yazısının hemen başında altmışlı yıllarda *tüm* kelimesi üzerine devrimci görüşe sahip olanlarla muhafazakârlar arasındaki tartışmaya dikkat çekerken² -biraz sonra Fransız dili üzerindeki denemesinde de görüleceği gibi- Arap dili üzerindeki vukufunu izhar etme gayretinden kaynaklansa gerek, muzâ’af bir kökün ism-i fâilini *tam* olarak verip, mastarlarını listeler. Şöyle: “*tam* < *tamm*, *temm*, *tümm*. (öncelikle *tamm* ve *temm* arasında nasıl bir ince fark olduğunu anlayamadığımızı belirtmemiz gerekiyor!) Hâlbuki şunun kaydedilmesi beklenirdi: *tâmm* < *temm*, *tim*, *tumm*, *temâm*, *timâm*, *temâmet*, *timâmet* (Ma’luf El-Yesûî 1964: 64).

² Bundan sonra: OFS.

Bu paragrafta verilen 2 numaralı dipnotunda da şöyle diyor:

Sayın Sertkaya'nın yetmişli yıllarda Necmettin Hacıeminoğlu (*Hisar* “Yanlıştta Israr” Eylül 1972 ve “Türkçe'nin Karanlık Günleri” 1972) ile Orhan Şaik Gökyay (*Türk Dili* 255. sayı “Tüm, Bütün ve Katkı Üzerine” 1 Aralık 1972) arasındaki bu konuyla ilgili tartışmayı gözden kaçırmış olduğunu düşünmek istesek de meseleye dair verdiği örneklerin ve onların üzerine yaptığı birtakım tespitlerin ne hikmetse (!!) yer yer bu yazılardakilerle benzerlik göstermesi dikkat çekicidir.

MMT'nin yazısı ile dipnotunu değerlendirelim:

Ben yazımın ilk cümlesinde cümlenin fâili olarak “Devrimci görüşe sahip olanlar” ile “muhafazakârlar”ı zikrederek “... uydurulduğunu söylüyorlardı” diyorum. Yani söyleyen ben değilim. Söylenenler de bana ait değil. “Devrimciler” ile “muhafazakarlar”a ait.

Ancak MMT daha benim yazımın ilk cümlesini bile anlayamamış. Bunları benim söylediğimi iddia ederek “Sayın Sertkaya ... muzâ'af bir kökün ism-i fâilini *tam* olarak verip, masterlarını listeler. Şöyle: “*tam* < *tamm*, *temm*, *tümm*. diyerek söylenenleri bana mal ediyor. Sonra da bilgiçlik taslayarak devam ediyor. (öncelikle *tamm* ve *temm* arasında nasıl bir ince fark olduğunu anlayamadığımızı belirtmemiz gerekiyor!) Hâlbuki şunun kaydedilmesi beklenirdi: *tâmm* < *temm*, *tim*, *tumm*, *temâm*, *timâm*, *temâmet*, *timâmet* (Ma'luf El-Yesûî 1964: 64).

2 numaralı dipnotunda da Orhan Şaik Gökyay³ üstadımızın bir yazısını zikrediyor. Orhan Şaik Gökyay (*Türk Dili* 255. sayı “Tüm, Bütün ve Katkı Üzerine” 1 Aralık 1972).⁴ İsterseniz OŞG'nin yazısından biraz okuyalım:

OŞG, yazısında *tüm* kelimesinin *Divânu Lugâti 't-Türk*, *Radloff Sözlüğü*, *Şeyh Süleyman Sözlüğü*, *Tarama Dergisi*, *Derleme Dergisi*, *Gaziantep Ağzı* gibi kaynaklardaki örneklere dayanarak uydurma olmadığını söylüyor. Şöyle söylüyor:

Öyle ise bu sözcük dilin öz malıdır, uydurma olmadığı gibi nereden beri geldiği de bellidir. Türkçemizde, sözcüklerimizin nereden geldiğini, hangi dilden hangi dile geçtiğini gösteren bir sözlük henüz yoktur. Onun için de bu yolda “uydurma, kaynağı belli değil” gibi yargıların da uydurma olması gerekir.

Şimdi *tüm* sözcüğünün Arapçada da bulunduğunu ekleyelim. *Kamus* çevirisinde *tüm* için şu açıklama vardır: “Baştaki *t* harfinin üç türlü okunuşu ve *m* harfi şeddeli olarak, demek ki *tümm*, *temm*, *tim* biçiminde, bir nesnenin parçaları tam ve yeterli

³ Bundan sonra: OŞG.

⁴ OŞG üstadımızın 1 Aralık 1972'de *Türk Dili*'nde “Tüm, Bütün ve Katkı Üzerine” başlığı ile yayımlanan yazısı, ikinci olarak 1974'te aynı başlık ile *Dil Yazıları*. I, Ankara, 1974, s. 211-217'de; üçüncü olarak Dergâh Yayınları tarafından *Destursuz Bağa Girenler* başlığı ile Mayıs 1982'de yayımlanan makaleler toplamında 175-179. sayfalar arasında, dördüncü olarak da 1988'de *Dil Yazıları*. I, (2. Baskı), Ankara, 1988, s. 211-217'de yayımlanmıştır.

olması anlamındadır ki bütün parçaları eksiksiz bütün olmaktan ibarettir.” Asım Efendi buna “Bir nesnenin bir hadde ulaşmasından ve son bulmasından ibarettir ki bundan sonra dışarıdan bir nesnenin eklenmesine muhtaç olmayan nesne, öyle ise eksik karşıttır ki bu, elbette dışarıdan bir nesnenin eklenmesine muhtaçtır ve bütünlenmesi, onda gereken nesnenin bulunmasına bağlıdır.” diye Müfredat-ı Ragıb’a dayanılarak bir açıklama katmıştır.

OŞG’nin yukarıda verdiğim satırlarından da açıkça anlaşılacağı üzere muzâ’af bir kökün mastarlarını “*tümm, temm, timm*” şeklinde verenin Kamus müellifi Asım Efendi olduğu açıkça görülmüyor mu? Yani Arap dili üzerindeki vukufunu izhar etme gayreti gösteren kişinin Kamus mütercimi Asım Efendi olduğu anlaşılıyor mu ki Asım Efendinin yaptığı Arapça izahlar “Sayın Sertkaya” diyerek bana mal edilmiş.

MMT 2 numaralı dipnotunda OŞG’nin makalesini zikretmişti. Gökyay’ın yazısını okumuş olduğunu sayıyorum. Çünkü insan okumadığı yazıyı zikretmez. Okuduysa, Arapça açıklamanın bana ait olmadığını görmedi mi? Bu durumda iki ihtimal kalıyor.

İlk ihtimal bana kara çalmak için bilerek tahrifatta bulunuyor. Keşke böyle olmuş olsa. Gülüp geçerdim.

İkinci ihtimal MMT artık okuduğunu anlayamıyor, algılayamıyor. Bu yüzden iki taraflı failleri, Sertkaya’ya mal ediyor. Asım Efendi’nin satırlarını Sertkaya’ya mal ediyor. Genel kaynaklardan alınan zikirleri “başkalarının yazıları ile benzerlik gösteriyor” şeklinde anlıyor. Eğer böyle bir durum var ise, babası derhal duruma el koysun, oğlunun bu durumunu düzeltmeye çalışsın. Yoksa yazık olacak MMT’ye.

Burada okuyucunun konuyu daha iyi anlaması için geçmişle ilgili bazı açıklamaları yapmamın gerektiğini de anladım. Bilmeyenlerin bilgisine sunarım.

Ben İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne 1964 yılında başladım. Faruk Kadri Timurtaş Osmanlıca dersinin hocası idi. Bazan da derse 1963 yılında asistan aldığı Mertol Tulum’u gönderirdi. Yani MMT Osmanlıca derslerinin tatbikatına gelen hocamız Mertol Tulum’un 1966 yılında doğan oğludur. Ben ise 1970 yılının Ocak ayında asistan oldum. Mertol Tulum zaman zaman oğlu Mehmet’i de bölüme getirirdi. Biz birbirimizi sevdik. Ben Mehmet’i ayağından ip ile odamdaki orta masasına hafifçe bağlayıp “hadi çöz bakalım” der, Ali Alparsan hocamın odasına giderdim. Mehmet bir kaç dakika sonra gelir “Bak çözdüm. Beni bir daha bağla” derdi. Yıllar geçti. MMT Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde öğrencim oldu. Çocukluğundan beri tanıdığım MMT’yi kendime asistan almak istedim. Ana

Bilim Dalı Başkanı Muharrem Ergin ve diğer iki öğretim üyesi, Kemal Eraslan⁵ ile Nuri Yüce,⁶ bu görüşümü pek benimsemediler. “Meslekdaşımızın oğludur, çalıştıramayız, iş veremeyiz” dediler. Ben yine ısrar ettim. Mehmet’i Orta Asya’cı yapacağım dedim. Asistanlık dil sınavı ile bilim sınavını başaran MMT her ne kadar Eski Türk Dili Kürsüsü’nün asistanı pozisyonunda ise de akademik hayatına benim asistanım olarak başlamıştır. Nuri Yüce’nin asistanı ise Selâhattin Tolkun⁷ idi.

MMT doktora yapmak için Amerika’ya gitmek istedi. Andras Bodrog-ligeti’den rica ettim. “Bir referans yazın. Ben kabul edeyim” dedi. Çok güzel bir İngilizce referansı Sayın Emine Gürsoy-Naskali kaleme aldı. Mehmet Amerika’ya gitti. Ancak doktora şartlarını ağır bulmuş olmalı ki, beş ay sonra geri geldi. Bu sefer kendisini Özbekistan’a gönderdik. Dönüşünde doktora tezini KE hocamdan yaptı. 27 Eylül 1997’de de doktor oldu.

MMT’yi birkaç kez yanımda Çağatay Türkçesi dersime götürdüm. Vize kâğıtlarının çözümünü vererek kâğıt okuttum. Sonuçları kâğıtların üzerine değil bir listeye yazmasını söyledim. Sonra kâğıtlarımı ben okudum. İkimizin sonuçlarını karşılaştırdık. “MMT üç kişiye 49 vermişti. Ben itiraz ettim. Sorular 5 puanlık sorulardır. 45 verir öğrenciyi bırakırsan, itiraz etmez. Fakat 49 verip öğrenciyi bırakırsan, bir puanımı nereden kırdın hocam? diye itiraz ederler” dedim. Yani MMT’a nasıl kâğıt okuması gerektiğini, puanları nasıl vermesi gerektiğini ben öğrettim. Ancak “O kim oluyor da Mehmet’e kâğıt okutuyor” gibi bir cümle duyunca, kendisini Ana Bilim Dalı Başkanı Prof. Dr. NY’ye devrettim.

MMT’nin ilk yazısı doktora babası Prof. Dr. KE’in aleyhine olan bir yazıdır. Bunun kendisine hiç yakışmadığını yüzüne söyledim. Daha sonra KE’nin aleyhine yazdığı diğer bir yazıya da ben cevap verdim.

Doktora unvanını aldıktan sonra kürsümüzün iki asistanı ST ile MMT Yardımcı Doçent olmak için Edebiyat Fakültesi Dekanlığına başvurular. Dekanlık Komisyonu başvuru kriterlerinde sadece ST’yi “yeterli” bulmuş. Sonucu öğrenen MMT de -bir Salı günü- Ana Bilim Dalı Başkanı ile tartışmış. Ben olayı, iki gün sonra, Perşembe günü NY ile Mustafa Özkan’dan duydum. Çünkü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü olarak sadece dersimin olduğu gün üniversite’ye geliyordum. Bu tartışmadan kısa bir müddet sonra da MMT Kıbrıs’ta bir üniversitede yer bularak İstanbul Üniversitesinden ayrıldı. Kendisi Yardımcı Doçent Doktor unvanını almadığı için İstanbul Üniversitesinde hiçbir zaman müstakilen ders vermemiştir.

⁵ Bundan sonra: KE.

⁶ Bundan sonra: NY.

⁷ Bundan sonra: ST.

Şimdi tekrar MMT'nin iddialarına dönelim:

3. James Russell Hamilton⁸ Bibliotheque Nationale, Pelliot, Uygur, 8'de kayıtlı bir isim listesini kitabında 33. metin olarak okuyup yorumlamıştır. Listede 15 kelime vardır. Söz konusu edilen kelime 12. sırada yer alan ve JRH'nin *tom yüräk* okuduğu kelimedir. MMT bu liste için şu hükümleri vermektedir:

Yazmanın fotoğrafı incelendiğinde ilk göze çarpan şey, sayfanın yukarıdan aşağıya üçte ikisinin kesik olduğudur. (bk. 1. Resim) Yani herhangi bir konteksten bahsetmek mümkün değildir. Yapılan şey sadece sayfa parçası üzerinde kalan heceleri veya kelimeleri okumaktan ibarettir. Önce Hamilton sonra da Sayın Sertkaya yazmayı alıcı gözüyle incelemiş olsalardı TWM harf kümesini anlamlı bir kelime gibi okumak yerine bir başka harf kümesinin uzantısı olduğunu fark edeceklerdi. Bu da hemen akla, *l-*, *n-* veya *r-* seslerinden biri ile sonlanan yuvarlak sıradan bir fiil gövdesinin görülen geçmiş zamanının birinci kişisini ihtiva eden, meselâ, *bol-tu-m*, *ön-tü-m*, *kör-tü-m* gibi bir ibare olması gerektiğini getirecekti. Böylece de -TWM yazılışı için defektif bir imladan hiç bahsedilmemiş olacaktı. Yani *tüm* Eski Türkçe için bir 'hapax' değildir.

Bu hükümleri tek tek cevaplayalım:

MMT yazmanın fotoğrafını incelemiş. Ben ise bu yazma parçasının kendisi ile diğer birçok Uygur metnini 21 Şubat 1979'da JRH ile birlikte inceledim. İncelememin sonunda da bana Uygur harfli bu metinleri inceleme imkânını sağladığı için Bibliotheque Nationale'in bölüm müdiresi Marie Rose Seguy'a teşekkür ettim. Çünkü bu Uygur metinlerini hocalarım Reşid Rahmeti Arat ile Sâdettin Buluç'a göstermemişlerdi. Rahmeti Bey bir yazısında bu durumu acı acı anlatmaktadır.⁹

Paris'te Bibl. Nationale'de muhâfaza edilmekte olan P. Pelliot koleksiyonu buna iyi bir misal teşkil eder. Neşredilen iki kardeş hikâyesi ile dikkati çeken bu yazmaların nelerden ibaret olduğu bugün dahi belli değildir. Ben senelerden beri uğraştığım halde bir tek fotokopi alamadığım bu koleksiyonu görmek ve bilhassa hukuk vesikaları üzerinde çalışmak için, 1961 yazında Paris'e gitmiş ve sayılı günlerimin bir kısmını bu işe tahsis etmiştim. Kütüphâne idaresinin gösterdiği anlayış ve yardıma rağmen, yazmaların bulunduğu bölümün idâresine me'mur olan hanım yoktan bahaneler ile çalışmama mani oldu. Eserleri araştırmak bir yana, bunların adedini dahi tespit edemeden oradan ayrılmak mecburiyetinde kaldım. Bu vak'a ile

⁸ Bundan sonra: JRH.

⁹ Reşid Rahmeti Arat, "Uygurca yazılar arasında. II", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIII, 1979, s. 17-28.

birlikte, birçok hususlarda Türk gençliğinin idealini teşkil eden Fransa da benim için bir boşluk hâline geldi.

Marie Rose Seguy'a teşekkürün anında yanımda Jean Louis Bacque-Grammont da vardı. Matmazel Seguy günün hatırasına bana yeni yayımladığı Mirac-nâme'yi imzalayarak hediye etti. Sonra JRH'nin evinde onun Uygurca okumalarını gördüm. Ben JRH'nin *tom* okuduğu kelimeyi *tüm* transkripsiyonladığımı kendisine söyledim. JRH da bu Uygur metinlerinin bazılarını kendisinin neşretmek istediğini, benim bu okuma değerlendirmemi kendi yayınından sonra yapmamı rica etti. Maalmemnuniye kabul ettim. Akşam da JRH ile birlikte çok zevkli bir yemek yedik.

Türkiye'ye dönünce hocam Necmettin Hacıeminoğlu'na "Dede Korkut'ta geçen ve nâşirlerce *düm yürek* okunan kelimenin Uygur harfli bir metinde *tüm yürek* şeklini buldum" dedim. Kendisinden "sana koskocaman bir aferin" takdirini aldım. Hacıeminoğlu bu bilgiyi Tercüman Gazetesi'nin "Yaşayan Türkçemiz" sütununda bir yazısında kullandı.¹⁰

1986'da kitabını yayımlayan JRH bana bir nüsha göndermek lütfunda bulundu. Dolayısıyla JRH ile OFS'nin "yazmayı alıcı gözle incelemiş olsalardı" görüşü ortadan kalkmış oluyor. Çünkü JRH ile OFS bu yazma parçasını çok dikkatli incelemiş, metnin bir isim listesi olduğunu görmüştür. Buna benzer birçok isim listesi Berlin koleksiyonunda vardır. Meraklısı Almanya'da yakında çıkacak olan *Alttürkische Texte aus der Berliner Turfan Sammlung im Nachlass R. R. Arat* adlı Uygur yazmaları kataloğumda bu gibi örnekleri görebilir. Ayrıca bu listede bir konteksten bahseden de yoktur. Hamilton sadece sahifede alt alta yer alan 15 ismi okumuş, yayımında da çeviri ve açıklama notlarıyla değerlendirmiştir.

MMT sayfanın yarısının kesilmiş olduğunu söylüyor. Doğrudur. Sayfa kesilmiştir. Ancak müstensih kesilerek yarısı kalan sayfanın kalan kısmına eksiksiz metin listelemiştir. Bu listede yer alan 15 kelimeyi aynen veriyorum.

1. yoş-ı
2. kamşı
3. ürüş kuş
4. altun
5. yernigün ~ aringen ~ farn-yiğen
6. lükün

¹⁰ Necmettin Hacıeminoğlu'nun yazısı için bk. Dr. Nuri Koçyiğit (= Necmettin Hacıeminoğlu), "Bütün-Tüm", *Yaşayan Türkçemiz*, 2, İstanbul, 1980, s. 94-95.

7. it sinkur
8. küreg
9. menggü togdı
10. eligi
11. taşı
12. tom yüräk
13. kışın ~ kısın
14. toña
15. tuǵlı

Bu kelimeleri tek inceleyelim.

1. JRH'nin *yoşı* okuyarak *yoş-ı* şeklinde iyelik ekli bir kelime saydığı kelime YWSY şeklindeki imlası dolayısı ile *yosı ~ yoşı, yusı ~ yuşı, yösi ~ yöşi, yüsi ~ yüşi* şeklinde sekiz şekilde transkripsiyonlanabilir. s ~ z değişmesi ile de z'li sekiz okunuş ile toplam onaltı okunuş elde edilmiş olur. Kelimenin *yus* okunarak "kişi adı" şeklinde tespiti için bk. Volker Rybatzki¹¹, *Die Personen-namen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Ein lexikalische Untersuchung*, Helsinki, 2006, 737a-b. *yus-k(t)y-a ~ yüs-k(t)ya, kutlug k(t)y-a*.

2. JRH *kamşı* okuduğu ikinci kelimeyi *kam(t)ş-ı* şeklinde iyelik ekli bir kelime saymaktadır.

3. *ürüñ kuş* "Beyaz kuş". Benzer bir kişi adı SUK (*Sammlung Uigurischer Kontrakte*)'ta *kara kuş* şeklinde geçmektedir.

4. *altun* "altın". Kelimenin kişi adı olarak kullanılması için bk. Volker Rybatzki, *age.*, 103b-105a.

5. JRH kelimeyi *yernigün* "bekâr, ergen" veya *äringän* "üşenen, üşengeç" şeklinde Peter Zieme ise *farn-yigen* "...." okumuşlardır.

6. JRH'nin *lükün* transkripsiyonlayarak Çince dediği kelime kişi adı olmalıdır.

7. JRH'nin *it sıñkur* okuduğu kelime kişi adıdır. *it sıñkur* ve benzer şekiller olan *alp/arслан/bayan/barak/bilge/il/kara/kutlug/merñlig/toñra/yegen sıñkor ~ sıñkur* şekilleri için bk. Volker Rybatzki, *age.*, 702b-703b.

¹¹ Bundan sonra: VR.

8. JRH'nin *küreg* okuyup “..... [kaçak, mülteci]” şeklinde anlamlandırıldığı kelime *kürek* transkripsiyonu ile SUK'da Sa08:21'de kişi adı olarak geçmektedir. *tanuk: kürek*.

9. JRH'nin *meḡü togdı* okuduğu kelime kişi adıdır. Benzer şekiller Yenisey yazıtlarından itibaren kullanılmıştır. *öz togdı, kün togdı vs. bk. Volker Rybatzki, age, 607a-608a*.

10. JRH'nin *iligi* okuduğu kelime de *ilig-i* şeklinde iyelik ekli bir kişi adı olmalıdır.

11. JRH'nin *taşı* okuduğu kelime de T'SY imlâsı dolayısı ile *tası ~ tesi ~ taşı ~ teşi* şekillerinde okunabilir. *bk. Volker Rybatzki, age, 442a-443b*.

12. JRH'nin *tom yüräk* okuyarak “froid (?) coeur [Soğuk (?) Yürek]” okuduğu kelime de kişi adı olmalıdır. İlk kelime TWM imlâsı dolayısıyla *tom ~ tøm ~ tum ~ tüm* okunabilir. *tum* için *bk. VR, 387b*. İkinci kelimenin kişi adı olarak *baş yürek* şeklinde kullanılması için *bk. Volker Rybatzki, age, 736b. bitkeçi saḡun baş yürek...*

13. JRH'nin *kışın ~ kısın* şeklinde okuduğu kelime kişi adı olmalıdır.

14. JRH'nin *toḡa* okuduğu kelime kişi adıdır. Tek başına kullanılışı yanında önüne isim ve sıfat olarak *alp/arslan/ay/edgü/er/kutlug/kutrulmuş/tuglug/ yazır/yetmiş/yeḡen toḡa* şeklinde kendisinden sonra isim ve unvan olarak *tona arslan/çangşı/köl tarkan/külüg tarkan/sangun/tegin* gibi kullanılışları için *bk. Volker Rybatzki, age, 400a-401a*.

15. JRH'nin *tuḡlı* okuduğu kelime kişi adıdır.

Listede de görüldüğü üzere hiçbir kelime baştan eksik değildir. Bu liste sadece yarısı kesilmiş bir sahifenin kalan kısmına yazılmıştır o kadar. “MMT ise bu sayfanın kesilmiş olması dolayısıyla kesilen kısımda bazı kelimelerin baş tarafının kaldığını söylüyor ve JRH'nin *tom* okuduğu kelimeyi *bol-tu-m, ön-tü-m, kör-tü-m* şeklinde anlamak gerekir” diyor. Eğer bu görüş doğru olsa idi herhangi bir başka kelimenin de baştan eksik olması gerekmez miydi?

İsim listesindeki 15 kelimenin hiçbirisi baştan eksik olmadığı için MMT'ye 12. kelime olan ve JRH'nin *tom yüräk* şeklinde okuduğu kelimeyi de eksiksiz bir kelime olarak kabul etmekten başka bir imkân kalmıyor. Kısacası MMT'nin

TWM harf kümesini anlamlı bir kelime gibi okumak yerine bir başka harf kümesinin uzantısı olduğunu fark edeceklerdi. Bu da hemen akla, *l-*, *n-* veya *r-* seslerinden biri ile sonlanan yuvarlak sıradan bir fiil gövdesinin görülen geçmiş zamanının birinci kişisini ihtiva eden, meselâ, *bol-tu-m, ön-tü-m, kör-tü-m* gibi bir ibare olması gerektiğini getirecekti. Böylece de –TWM yazılışı için defektif bir imlâdan hiç bahsedilmemiş olacaktı.

görüŖü ortadan kalkmıŖ oluyor. O zaman da Eski Türkçe’de *tom yüräk / tum yüräk / töm yüräk / tüm yüräk* Ŗeklinde bir ibarenin geçtiğini kabulden baŖka are kalmıyor. JRH bu ibareyi *tom yürek* okudu. OFS ise *tüm yürek*. MMT’nin “Yani *tüm* Eski Türkçe için bir ‘hapax’ değildir” görüŖünü de “her hâlükârda *tom / tum / töm / tüm* Ŗekillerinden biri ile okunacak olan kelime Eski Türkçe için bir “hapax” olma özelliğini koruyor” Ŗeklinde düzeltilim.

Buraya kadar yazdıklarımla Uygurca yaprağın bir sayfanın kesilerek kalan yarısına yazılan bir “isim listesi” olduğunu ve 15 kelimenin hiçbirisinin baŖtan eksik olmadığının açıkça anlaŖıldıđını zannediyorum. Gelelim *yürek* kelimesinden önceki kelimenin nasıl okunması gerektiğine.

Kelimenin imlası TWM Ŗeklinindedir. Bu Ŗekli ile *tom* veya *tum* Ŗekille-rinden birisi ile okunabilir. Eğer W’den sonra yazılmayan (defektif) bir inceltici Y düşünülürse kelime *töm* veya *tüm* Ŗekillerinde de okunabilir.

1. **tom** (TWM) : JRH kelimeyi *tom* okumuŖ ve açıklamasında da “le froid [soğuk]” Ŗeklinde anlamlandırmıŖtır. Ayrıca *-m ~ -ŋ* geniz seslerinin nöbetleŖmesi ile *toj* “gel [...]” Ŗeklini de düşünmüŖtür. *bk.* EDPT, 503a tum (1).

2. **tum** (TWM) : JRH’nin diğer bir tercihi de kelimenin *tum* Ŗeklinde okunacağıdır. Bunu da “de couleur uniforme” Ŗeklinde anlamlandırmıŖtır. Referans olarak da EDPT, 503a’daki tum (2)’yi vermiŖtir.

3. **töm** (TWM) : Kelimeyi *töm* okuyan olmamıŖtır.

4. **tüm** (TWM) : OFS kelimeyi Dede Korkut kitabında geçen ve naŖirler tarafından *düm yüreği oynadı* Ŗeklinde okunan ibareye kıyas ile defektif bir *tüm* okumuŖtur.

4. Uygur metninde *tüm yürek* okuduğum ibare *t- > d-* geliŖmesi ile Dede Korkut Kitabı’nda üç kez geçmekte ve önceleri *döm yürek* ve *düm yürek* Ŗeklinde, Semih Tezcan (2001)’den sonra da *dom yürek* Ŗeklinde okumuŖtur. Ben aŖađıda merhum hocam Muharrem Ergin’in okumasını veriyorum.

1. Derse Han Boyu olan ikinci boyda avdan dönen babasının yanında oğlunu göremediği zaman Derse Hanın Hatunu’nun

kara bağrı sarsıldı, düm yüreği oynadı

kara kıyma gözleri kan yaŖ oldu (23/12) cümlesinde;

2. Kazan Beg oğlu Uruz’un tutsak olduğu dördüncü boyda oğlunu babası Kazanın yanında göremediği zaman Burla Hatun’un

kara bağrı sarsıldı, düm yüreği oynadı

kara kıyma gözleri kan yaş toldı (135/11) cümlesinde;

3. Kazan Beg oğlu Uruz'un tutsak olduğu dördüncü boyda, oğlu Uruz'un obaya dönmediğini duyduğu zaman Kazan Han'ın

kara bağrı sarsıldı, düm yüreği oynadı

kara kıyma gözleri kan yaş toldı (140/7) cümlesinde.

Bu konuda daha açık bir kanaat edinmek için isterseniz Dede Korkut naşirlerinin ibareyi nasıl okuyup anladıklarını toplu olarak görelim.

1938 - Orhan Şaik Gökyay	döm yüreği oynadı
1939, 1978 - Hamid Araslı	düm ürəji oynadı
1953 – Suat Hızarcı (Cevdet Kudret)	döm [bütün] yüreği oynadı
1958 - Muharrem Ergin	düm yüreği oynadı
1962 - Hamid Araslı	düm jürəji oynadı
1973 - Orhan Şaik Gökyay	düm yüreği oynadı
1988 – Zeynelov-Alizade	
1995 - Annanurov - Guzuçuyev	döm yüreği oynadı
1995, 1999 – Şamil Cemşidov	düm yürəđi oynadı
1997 – Annagurban Aşirov	düm yüreği oynadı
1999 – Samet Alizade	düm yürəđi oynadı
2000 – H. Achmed Schmiede	tüm yüreği oynadı
2001 – Tezcan - Boeshoten	dom yüreği oynadı
2006 – Sâdettin Özçelik	dom yüreği oynadı
2006 – Bekir Sami Özsoy	düm yüreği oynadı
2006, Ocak – M. S. Kaçalın (Dresden)	dom yüreği oynadı
2006, Kasım – M. S. Kaçalın (Vatikan)	dom [katı] yüreği oynadı [hopladı]

DÖM

Dede Korkut Kitabı'nda دوم (dâl-vâv-mîm) harfleri ile imla olunan kelimeyi Latin harfleri ile *döm yüreği oynadı* şeklinde ilk okuyan Orhan Şaik Gökyay (1938) olmuştur. OŞG bu okumasını “Lûgatçe” bölümünde “**döm (düm)** – Bütün, tamam (R. III, 1744) Büyük, kuvvetli (R. III 1822)” açıklaması ile Radloff'un Wörterbuch'undan aldığını beyan etmiştir.

Kelimenin **döm** transkripsiyonunda OŞG'ı 1953'te **döm** [bütün] *yüregi oynadı* okuyuşuyla Suat Hızarcı (= Cevdet Kudret); 1995'te de **döm** *yüregi oynadı* okumasıyla Türkmen araştırmacılar Annanurov-Guzuçuyev takip etmiştir.

DÜM

Hamit Araslı, Orhan Şaik Gökyay'dan bir yıl sonra, 1939'da ibareyi **düm** *üreyi oynadı* şeklinde okumuş, ancak kitabının 1962 yılında yaptığı ikinci baskısında okuyuşunu **düm** *yüreyi oynadı* şeklinde düzeltmiş, [Bu yeni okuyuşunu Muharrem Ergin'in 1958'deki **düm** *yüregi oynadı* okuyuşunun tesirinde kalarak yaptığı anlaşılıyor.] kitabının 1978'de yaptığı üçüncü baskısında ise tekrar 1939'daki ilk baskı okuyuşu olan **düm** *üreyi oynadı* şekline dönmüştür.

1958'de Muharrem Ergin ibareyi **düm** *yüregi oynadı* şeklinde okumuş, OŞG eserinin 1973 yılındaki ikinci baskısında 1938'deki ilk okuyuşundan vazgeçerek **düm** *yüregi oynadı* okuyuşu ile Muharrem Ergin okuyuşunu tekrarlamıştır. Azerbaycan'da Şamil Cemşidov (1995, 1999) ve Samet Alizade (1999), Türkmenistan'da da Annagurban Aşirov (1997) **düm** *yüreği oynadı* okumaları ile Muharrem Ergin'in okuyuşunu tekrarlayan kişiler olmuşlardır.

TÜM

Sadece Hans-Achmed Schmiede 2000 yılında metinde olmayan bir şekli **tüm** *yüreği oynadı* olarak okumuştur.

DOM

Semih Tezcan 2001 yılında bu ibarenin ilk kelimesinin **dom** okunması gerektiğini ileri sürmüştü, Tezcan-Boeshoten'in 2001 yılındaki Dresden ve Vatikan transkripsiyonlarında ibare **dom** *yüreği oynadı* şeklinde okunmuştur. Kelimenin dom okunuşu Mustafa Sinan Kaçalın'ın 2006 yılında yayımladığı Vatikan ile Dresden yayımlarında ve yine 2006 yılında Sadettin Özçelik'in yaptığı yayımında da aynen benimsenmiştir.

Şimdi siz bu ibarede sırası ile **döm**, **düm**, **tüm** ve **dom** okunan kelime için yeni bir anlamlandırmadan hareketle Sertkaya'ya gönderme yapıyorsunuz. Şöyle diyorsunuz:

Dede Korkut metninin kontekstine göz atıldığında dubletteki anlam bir zıtlık eksenine oturtulmaktadır. İlk mısraın ilk bölümünde 'gam ve sıkıntı' dolayısıyla 'sükûnat ile sarsıntı' zıtlığı vardır. İkinci bölümü de buna paralel olarak düşünmek gerekir. Yani yerinden oynayan bir yüreğin zıttı sakin ve huzurlu bir yürek olmalıdır. Yine ikinci mısra, hüznünlük çekik gözleri kanlı yaşlar doldurularak zıtlık, aşırılık ifadesiyle oluşturulmuştur. Hâl böyle olunca *yürek* kelimesinin önünde sakin anlamına gelen bir kelimeyi arama mecburiyeti hâsıl olur. Modern Türk lehçelerinde yaptığımız tarama neticesinde şu verileri elde edilmiştir.

[“sessiz, sakin, sessizce, hareketsiz vs.” anlamları için. Özbekçe: cim, dım I, dım II;
Kırgızca tim; Kazakça: tímık, tímıy; Altayca: çım; Teleütçe: tím]

DUM

Verilen örneklerde de tanıklandığı gibi Sayın Sertkaya'nın Dede Korkut metni için önerdiği ve *tüm* ile bağlantılı olduğunu düşündüğü *düm*, aslında “sessiz, sakin” anlamına gelen ve *dum* biçiminde kalın sıradan okunması gereken ayrı bir kelimedir. (Ayrıca *krş.* Özbekçe *dımık*- u > ı nöbetleşmesinin örnekleri yazının başında verilmişti.). Dolayısıyla yukarıda verdiğimiz Dede Korkut metnini şu şekilde çevirebiliriz.

“Kederli bağı sarsıldı, sakin yüreği hopladı; hüznü çekik gözleri kanlı yaşlarla doldu”.

Böylece siz ibareyi *dum yüreği oynadı* okuyor ve sırası ile *döm, düm, tüm* ve *dom* okunan kelime için beşinci okumayı *dum* şeklinde yapıyorsunuz. Ancak ne hikmetse tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin hiç birinden *tum* veya *dum* şeklinde yuvarlak dar ünlülü bir örneği şahit olarak veremiyorsunuz.

Sizin “ ... Sayın Sertkaya'nın Dede Korkut metni için önerdiği ve *tüm* ile bağlantılı olduğunu düşündüğü **düm** ...” şeklindeki cümleleriniz de doğru değildir. Cümlenin doğrusu yukarıda verilen nâşirler listesinde de açıkça görüleceği üzere şöyle olmalı idi:

“1939-2000 yılları arasında H. Araslı, Suat Hızarcı (= Cevdet Kudret), M. Ergin, O. Ş. Gökyay, Zeynelov-Alizade, Annanurov-Guzuçuyev, Ş. Cemşidov, A. Aşirov, S. Alizae ve H. A. Schmiede gibi nâşirlerin Dede Korkut metni için *döm, düm, tüm* şeklinde okudukları ve Sayın Sertkaya'nın da iştirak ettiği *düm*, aslında “sessiz, sâkin” anlamına gelen ve *dum* biçiminde kalın sıradan okunması gereken ayrı bir kelimedir.”

İsterseniz bu konuda Prof. Dr. Semih Tezcan 2001 Nisanında *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, adlı eserinde (s. 90-93) ne demişti, bir okuyalım.

Drs. 13b.12 (ME D23/12) ve başka yerler: Drs. 69b10-11; 72a. 5-7, 104a. 9-10 (ekleme). Vat. 64a.5, Vat. 86b. 1 (ekleme) 95a.4, 96a.5, 101a.2 (ekleme) Kara bağı sarsıldı, (12) dom yüreği oynadı.

Metin “yüreği heyecana kapıldı”. Bu deyimde şimdiye kadar *düm* okunmuş olan sözcüğün *dom* okunması ve Eski Uygurca, Karahanlıca *toŋ* ‘sıkı, metanetli, sağlam’ (EDPT 513 *toŋ* 2) ile birleştirilmesi mümkündür: *toŋ* > Oğuzca *doŋ* > *dom*. Bu okuyuşu ve anlamı tercih etmemin sebebi *Kutadgu Bilig*'de *toŋ yürek* için 3 veri bulunmasıdır. Arat, Türkiye Türkçesi'ne “pek yürekli” deyimini çevirmiştir.

KB 1949 Bu beglikke aşnu tıp aslı kerek

Atım alp katıg kurç yana toŋ yürek

- KB 2271 Bu işke idi kurç katıg er kerek
Başında keçürmiş tükel toñ yürek
- KB 2705 Üçünçi kür ersig er ol toñ yürek
Yağıka börike bu ersig kerek

Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'daki şu parçada *toñ yarp*'ın eş anlamlı ikileme olarak *kaçıg* 'duyu' için kullanılmış olması da dikkati çekmektedir. (14) kimler birök ol ot yaş tüş (15) yemiş ı tarıg tatıgın yeserler (16) aşaslar alku barça önglög (17) kırtışlıg küçlög küsünlög uzun (18) özlög yaşlıg çoğlug yalınlıg (19) kaçıgları tong y(a)rp ıgsız kemsız (20) ağırsız tik[ig]sız ögları köngöl- (21) –leri y(i)ti bilge bilgileri küçlög (22) kop törlög işig ködügög bütür- (23) –geli udaçı bolgaylar. (Ceval Kaya, *Altun Yaruk*, Ankara 1994, s. 286 = 529/2). “O otun, o meyvenin, o tahılın tadına varanların hepsi, güzel görünümlü, güçlü kuvvetli, uzun ömürlü, parıltılı ışıltılı (= mutlu), duyuları sağlam, dertsiz hastalısız, ağırsız sızısız, akılları gönülleri keskin, kavrayışları güçlü, her türlü işi sorunu bitirmeye muktedir olacaklardır”.

Türkmence, TDS 358 *doñ yürek* ‘rehimdar dël, şepagatsız, rehimsiz, yovuz’ (acımasız, şefkatsiz, merhametsiz, sert).

Yeni Uygurca, Emir Necib, *Uygurçe-Rusçe luget*, Moskova, 1968, 320

toñ 1. ‘donmuş’; 2. ‘ham’; 3. ‘kaba, sert’;

Kırgızca, *Yudakhin* 749

toñ 1. ‘donmuş’; 2. ‘ham’; ‘sokulgan olmayan, içine kapanık’;

Tatarca, *Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi*, c. 3, s. 180’de

tuñ ‘soğuktan sertleşmiş, donmuş’ sözcüğünün ‘bilgisiz’ ve ‘soğuk yaradılışlı, insana yaklaşmayan’ gibi mecazlı anlamları da verilmiştir; s. 181’de deyimler arasında *tuñ yörek* ‘duygusuz, çabuk heyecanlanmayan, soğuk yaradılışlı’ yer alır. DerS 1558 *don* (yan biçimi *donk*) ‘somurtkan, içine kapanık, soğuk adam’.

Bir de Türkiye Türkçesi’nde *dom dom cevap vermek*- ve *dom dom konuş*- deyimleri vardır. ‘ters, sert cevap vermek, (ya da) konuşmak’ anlamına gelir. DerS. 1552’de *domdom* (II) ‘kaba, ters aksi (konuşma)’; Denizli ve İçel’den derlenmiştir; aslında daha yaygın olması gerekir; kimi derleyiciler yazı dilinin bir sözcüğü sayarak bildirmeye gerek görmemiş olabilir. Bu deyimdeki *dom* da Eski Uygurca, Karahanlıca *toñ* ile birleştirilebilir mi?

Bu açıklamanın iki zayıf noktası vardır. Birincisi: Clauson, *toñ* ‘donmuş’ ile *toñ* ‘sert, katı, som’u iki ayrı sözcük saymıştır; [EDPT 513 1 *ton* ‘frozen hard’ ...; 2 *toñ*

‘solid’ (not hollow) ... Clauson *Kutadgu Bilig*’deki *toη yürek* deyimini ikinci *toη* ile ilgili görür.] fakat bugünkü dillerdeki deyimlere ve kullanılışlara bakınca bunların iki ayrı sözcük değil, aynı sözcüğün iki değişik anlamı olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ‘donmuş’ anlamına gelen sözcük, (sıfat değil, fakat ad olarak) *don* biçiminde yaşamaktadır. Bu durumda ‘sağlam, metanetli’ anlamındaki sözcüğün DKK’nda *dom* olarak ortaya çıkması ancak anlama bağlı bir farklılaşma olarak açıklanabilir. İkinci zayıf nokta ise, sözcüğün *ıt* ile değil, her yerde *dâl* ile yazılmış olmasıdır. Fakat yine de bu açıklama *düm* ‘tüm, bütün’ ile yapılmış olan birleştirmeden daha iyidir.

Yukarıda da görüldüğü gibi S. Tezcan 11. yüzyılın ikinci yarısında, 1070’te kaleme alınmış *Kutadgu Bilig*’de *toη yürek* şeklinde kullanılan üç örnek vermiş ve bu üç örnekteki *toη* kelimesini *-η > -m* nazal değişmesi ile *toη > tom* şeklinde gelişeceğini, *tom* kelimesinin ise Anadolu Türkçesi’nde *t- > d-* gelişmesi ile *dom* olması gerektiğini söyleyerek kendisine kadarki naşirlerin *düm yürek* okuduğu ibarenin *dom yürek* okunması gerektiğini, anlamının da “metin yürek” olması gerektiğini söylemiş ve ibareyi “metin yüreği heyecana kapıldı” şeklinde ifade etmiştir.

M. S. Kaçalın, S. Tezcan’ın *dom* okuyuşu ile “metanetli” karşılığını aynen tekrarlar. S. Özçelik’in ise bir açıklaması yoktur. ST’nin okuma ve anlamlandırmasını kabullenir.

ST’nin verdiği ses değişimleri ile ilgili olarak ben de “Okay ‘Zühal/Satürn’ mü yoksa ‘Müşteri/Jupiter’ mi?”¹² başlıklı makalemde *A History of English Language*¹³’den bir levha ile geniz seslerinin değişmesi ile ilgili bazı örnekleri vermiştim.

Yıllar sonra Ayşegül Sertkaya da “Köl Tigin, Tunyukuk, Bilge Kağan, Ongin, Taryat, Şine Usu Gibi Göktürk Harfli Yazıtlarda “Aykırı Genizleşme (Denazalizasyon) Örnekleri”, başlıklı yazısında Eski Türkçe ile ilgili bazı örnekleri değerlendirmişti.¹⁴

Konunun daha açık anlaşılması için birkaç örneği zikredeyim.

Gırtlak geniz ünsüzlerinden *-η* ve *-η*’nin dudak geniz ünsüzü *-m-* ve *-m*’ye değişmesi için: *köηlek > gömlek*, *süηük > sümük*, *toηrul > domrul*, *toηuz > domuz*; *toη > tom > dom*; *menîη > benim* vs.

Gırtlak geniz ünsüzlerinden *-η* ve *-η*’nin diş-dudak geniz ünsüzü *-n-* ve *-n*’ye değişmesi için: *aηla- > anla-*, *bıηar > pınar*, *teηiz > deniz*, *miη > bin*, *anıη > onun*, *otuη > odun*, *yalıη > yalın* vs.

¹² *Türk Dili*, Aylık Dil Dergisi, 1991/1, Sayı 474, Haziran 1991, s. 321-325.

¹³ London, 1981, 3. Baskı, s. 128.

¹⁴ *Gazi Türkiyat*, Güz, 2014/15, s. 1-12.

Gırtlak geniz ünsüzlerinden -*ŋ* ve -*ŋ*'nin aykırı genizleşme ile gırtlak geniz ünsüzlerinden -*ğ*/-*g*-; -*k*/-*k*- ve -*ğ*/-*g*-; -*k*/-*k* olması için: *baŋır*- > *bağır*-, *seŋin* ~ *saŋın* > *sagin*, *teŋri* ~ *taŋrı* > *tagrı*, *toŋrul* > *togrul*, *seŋil* > *sigil* > *sivil*(ce), *köŋlek* > *gögnək* > *göyneğ*, *iŋen* > *igen*, *yiŋme* > *igne*; *aŋsır*- > *aksır*-, *diŋel*- > *dikel*-, *baŋdıŋ* > *bardığ*, *kıltıŋ* > *kıltıg*, *ertiŋ* > *ertig*, *öltüŋ* > *öltüg* vs.

JRH “Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle”¹⁵ başlıklı makalesinde geniz seslerinin birbirleri ile değişmesi ve aykırı genizleşme konularında 25 örnek vermektedir. Bu örneklerden 10. kelime bizi özellikle ilgilendirmektedir.

(10) *toŋ* ‘gele, froid’ (K., III, 356, etc.; et *toŋ* ‘geler’, en run. K, etc.) ~ *tom* ‘froid’ (K, I, 338; et *tomlig*, *tomli*- en ouig., K, QB, sources müsülman. XIII-XIV, çuv. *tâm* ~ *toğ* (cf. chor, leb. *toğ* ‘geler’ dans R, III, 1157; anat. *doğ taşı dans Der. Sözü. 1538*) ~ *don* (Az. Osm.)

Bilinen örneklere göre *ŋ* sesi daha eski, onunla değişen *m* ve *n*'li şekiller ise daha yeni metinlerde görülmektedir. Buna göre KB ile DLT'te geçen *toŋ* örnekleri primer, yine DLT ve geç Uygur metinlerinde geçen *tom* sekunder örnekler olmaktadır.

Kısacası JRH'nin yayımladığı listedeki 12. örnek de *tom yürek* okunarak KB ile DLT'te geçen *toŋ yürek* ile birleştirilebilir. Bu durumda JRH'nin bu kelimeyi *tom* okuması doğru, OFS'nin bu kelimeyi Dede Korkut naşirlerinin okuduğu *düm* ile birleştirmesi yanlış oluyor. Böylece JRH'nin yayımladığı Pelliot isim listesi de geç devir Uygur metinleri arasındaki yerini alıyor. Tabii sizin Dede Korkut naşirlerinin *düm* okuduğu kelimeyi *dum* okumanız da yanlış, yahut “ghost word” yani sizin tabiriniz ile “hayal kelime”. Kısacası *dum* okumanızın irapta yeri yok. Çünkü Türkolojide hiç bir kaynakta geçmiyor. Hapax bile değil.

5. Gelelim *tüm* kelimesine. *Tüm* kelimesinin Türkiye Türkçesinde öztürkçeciler tarafından uydurulan bir kelime olduğu söyleniyor. Bu iddia doğru olsa, Türkiye’de uydurulan öztürkçe **tüm** kelimesinin Çağdaş Türk lehçelerinde olmaması gerekir. Ancak durum hiç de öyle değildir.

ST tüm kelimesi için şu açıklamayı yapmıştı:

Kâşgarlı Mahmut *tüm*'ün at renkleri için ‘bütünüyle’ anlamını verdiğini belirtmiştir. bk. EDPT 503 *tum* 2, Clauson *tum* okumakla birlikte VU = vocalization uncertain (telaffuzu kesin olarak bilinmiyor) kısaltmasıyla vermiştir. Clauson'un bu sözcüğü pec. To Hak = peculiar to the Hakani language (Hakaniye Türkçesine, yani

¹⁵ *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XL/3, 1977, s. 508-521.

Karahanlıcaya özgü) kısaltması ile vermesi de doğru olmamıştır. Şu dillerde yaşamaktadır.

Türkmençe, TDS 284 *dım* 1. “cuda, ören yalı güçlendirici söz (*dım garañkı*)” (cuda ‘çok’ ve ören ‘pek’ gibi pekiştirme sözlüğü); 2. ‘hiç, asla, düybünden’ (hiç, asla, kesinlikle); ayrıca *krş.* **Türkmençe**, TDS 665 *tüm* ‘gözedürtme *garañkı*’ (kapkaranlık, zifiri karanlık).

Tatarca, *Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi*, C 1, s. 322 *döm* “kaybir sıfatlardan artıklık derecesi yasıy” (kimi sıfatlardan üstünlük derecesi oluşturur) meselen: *döm garañkı* (kapkaranlık, zifiri karanlık), *döm suñar* (hiç görmez, kör), *döm yat* (yapyabancı, büsbütün yabancı); 2. Kaybir süzler yanında ğına kilep ‘bötünley, tamam, tulısınca’ *digenni bildire*” (kimi sözlerin yanına gelip ‘bütünüyle, tastamam, hepten’ anlamı verir) 3. ‘*köçli karañğılık*’ (koyu karanlık).

Başkırtça, *Başkırt Tiliniñ Hüzligi*, Meskev 1993, C 1, s. 290 *döm* ‘bik kuyı karangı; şır’ (çok koyu karanlık); 2. ‘bötönley, totoşlay; şav, şır’ (büsbütün); 3. “sıfatın megenehin köseyte” (sıfatın anlamını pekiştirir).

Yakutça, *tüm* E. K. Pekarskiy, *Slovar’ yakutskogo yazıka*, Petrograd 1927, C 3, s. 2891 ‘tamamen’ s. 3902 *çüm* ‘bütünüyle, tamamen’. [Räsänen EW s. 504’te Çuvaşça *təm* ‘tam, bütün, baştanbaşa’ sözcüğünü de Karahanlıca *tüm* ile birleştirmiştir. Fakat bu, Tatarcadan Çuvaşçaya girmiş olan Arapça alıntı *tam* olabilir].

Bu sözcük DKK’nda bir kez Drs. 23b.1 *düm kara* “kapkara deyiminde geçer.”

ST’nin verdiği bilgilere eklemeler yapalım:

a) Azerbaycan Türkçesi’nde:

düm ag “tamamen beyaz”. **Saç saggalı düm ag** (*Azerbaycan Nagılları*, I, 1960: 230); **buradan gedändä gabagna üç bulah çıhacah, birinin suyu düm ag süd gimı** *Azerbaycan Nagılları*, IV, 1963, s. 31; **düm gara** “tamamen kara”; **düm sarı** “tamamen sarı”.¹⁶

b) Türkmen Türkçesi’nde:

tüm “karanlık”, **tüm garañku**, **tüm garañkı** “kapkaranlık”¹⁷; **töverek-daş tüm garañkı** “etraf kapkaranlık.”¹⁸

c) Tatar Türkçesi’nde: Genel Türkçe -ü- = Tatar Türkçesi -ö- ses denliğine göre;

¹⁶ *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugatı*, III, 1980, s. 175.

¹⁷ *Türkmenko-Russkiy Slovar*, Moskova, 1968, s. 650.

¹⁸ T. Tekin, M. Ölmez, E. Ceylan, Z. Ölmez, S. Eker, *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Ankara, 1995, s. 639b.

Radloff, III, 1273'te Kırım Türkçesi'ne ait “**töm** Silbe zur Verstärkung der auf *tö* anlautenden Adjektiva; **töm tögüräk** - ganz rund (P. d. V. VII, 205, 36)” maddesinde **töm tögüräk** [yusyuvarlak];

Radloff, IV, 1744'te Kazan Türkçesi'ne ait “**döm** - ganz, vollständig **döm karangu** - ganz dunkel” maddesinde **döm karangu** [kapkaranlık] gibi şekillerin olduğu Radloff tarafından tespit edilmişti.¹⁹

Bu örnekleri değerlendirelim:

Türkçede pekiştirmeli tekrar yapılacağı vakit pekiştirme yapılacak olan kelimenin ilk ünlüsü veya ilk hecesi alınır, alınan ünlüye veya heceye *-m*, *-p*, *-r*, *-s* ünsüzleri getirilerek pekiştirme yapılır.

ba-m başka	bu-m buruşuk	dü-p düz
ta-p taze	di-p diri	so-p soğuk
ça-r çabuk	se-r sefil	te-r temiz
be-s belli	be-s beter	kı-s kıvrak

Renklerde de durum aynıdır.

be-m beyaz	a-p ak	ma-s mavi
do-m doru	ka-p kara	mo-s mor

Bu örneklere dayanarak **tü-m** veya **dü-m** kelimesinin **tü ~ dü** sesleri “katma hece” olsa, kendisinden sonra gelen kelimenin de aynı ses ile başlaması gerekmiyor mu? Ama Azerbaycan Türkçesi'ndeki **düm ag** ve **düm gırmızı**, Türkmen Türkçesi'ndeki **tüm garankı**, Tatar Türkçesi'ndeki **döm karanku döm karankı**, **döm sakır**, **döm yat**, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki **tüm kara**, **tüm torug** Dede Korkut'ta geçen **düm kara** ibarelerinde hangi kelime **tü ~ dü** sesleri ile başlıyor. Böylece sizin “katma hece” iddianız da havada kalıyor.

Çağdaş Türk lehçelerinde pekiştirilmesi yapılacak olan kelimenin önüne **Yakut Türkçesi**'nde bile yaşayan *tüm > düm* “bütün” kelimesi getirilerek pekiştirme yapıldığı yukarıda verilen örneklerde görülmektedir.

Türkmen Türkçesi: *tüm garaŋku ~ tüm garaŋkı* “kapkaranlık, simsiyah”.

Genel Türkçe /ü/, Kuzey Türkçesi /ö/ ses denklığı ile.

Başkırt Türkçesi : *döm* “Çok koyu karanlık”.

Tatar Türkçesi : *döm karaŋku ~ döm garaŋkı* “kapkaranlık, simsiyah”.

¹⁹ Wilhelm Radloff, *Versuch Eines Wörterbuches der Türk Dialecte = Orit Slovarya Turetskih Nareçij*.

döm sakır “tamamen kör”; *döm yat* “yat yabancı, tamamen yabancı”

Azerbaycan Türkçesi : *düm ag* “ap ak, bem beyaz”.

Çağdaş Türk lehçelerinden alınan bu örnekleri tarihî Türk lehçeleri metinlerinde de görelim. Ne demiştik:

Dede Korkut Kitabı’ndaki Salur Kazanın evinin yağmalandığı üçüncü boyda, Kazan Hanın rüyasını anlatırken kullandığı ***düm kara pularık ordumun üzerine tökilür gördüm*** “kapkara (bir) dumanın çadırının üzerine çöktüğünü gördüm” (43/1) cümlesindeki ***düm kara*** (= tamamen kara, kara, tamamen siyah) ibaresini “kapkara, simsiyah”²⁰ şeklinde çevirebiliriz.

Dîvânu Lugâti’t-Türk, I, 338 (= yazma: 170 (85b)/5-6’da geçen ***tüm kara at*** (*ayyu’l-bahîmü’l-azham*) ibaresini “kapkara at, simsiyah at”, ***tüm torug at*** (*kumayt bahîm*) ibaresini de “dopdoru at” şeklinde çevirebiliriz.”²¹

Ancak burada bir açıklama da yapmamız gerekiyor. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ü çeviren B. Atalay ile Rüstemov-Kormuşin kelimeyi **tüm** okumuşlar, DTS’da da kelime **tüm** olarak alınmış, buna karşılık Clauson ile Dankoff-Kelly kelimeyi **tum** olarak okumuşlardır. A. B. Ercilasun - Z. Akkoyunlu da Clauson’un 503a’daki okuyuşunu benimseyerek kelimeyi çevirilerinde **tum** şeklinde olarak okuyorlar.²²

Siz “şunu da kaydetmek gerekir ki Eski Türkçe’de *-m* fiilden isim yapım eki ile oluşturulmuş tek heceli biricik kelime *ye-m*’dir” demiştiniz. Demek ki ...eski Türkçede *-m*’li isimler sadece *ye-m* örneğinde değil *tü-m* örneğinde de geçiyormuş.

6. “Dördüncü maddede Sayın Sertkaya, daha önceki açıklamaların kendisine verdiği tatminkârlıkla bu sefer de hocası Reşit Rahmeti Arat’ı ele alır ve karşı koyulmaz bir ‘emniyet-i tâtme’ ile şunları kaydeder: “*Reşit Rahmeti Arat’ın Kutadgu Bilig neşrinde tum okuduğu kelimeyi de artık tüm şeklinde düzeltip ‘tam, eksiksiz’ şeklinde anlamlandırarak okumak imkânımız doğar.*”

Sayın MMT eğer *Kutadgu Bilig* yayımına baksa idi R. R. Arat’ın iki kez *tolum tüm* okuduğu ibaredeki *tüm* kelimesini “tam” şeklinde anlamlandırırdığını görecekti ve “Sayın Sertkaya *tum* okuma da nereden çıktı?” diye soracaktı. Ama tenezzül edip metne bakmıyor. Biz yine “*tum* okuma da nereden çıktı?” sorusunu cevaplandıralım. Arat, Uygur harfli Viyana yazmasında TWM şeklinde defektif olan imlayı dip notunda *tum* şeklinde transkripsiyonlamış, ama metinde

²⁰ *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi. Türkçeden Osmanlıcaya İndeks*, İstanbul, 1934, s. 1238a. **tüm kara**, “Simsiyah”.

²¹ *krş. EDPT*, 503a. **tum** (2).

²² Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu: *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara, 2014, s. 146.

kelimeyi *tüm* okuyup “tam” şeklinde anlamlandırmıştır. Ancak Sir Gerard Clauson EDPT 503a **tum** (II) maddesinde *Kutadgu Bilig*’deki 2339. beyti R. R. Arat’ın defektif transkripsiyonunu esas alarak “er *üdrüm tile hem tulum tum bile*” şeklinde okuduğu için Arat’ın Uygur harfli yazmada *tum* okuduğu kelimeyi metinde okuduğu gibi *tüm* şeklinde düzeltelim de bir daha sözlük yapanlar *tüm* yerine *tum* okumasınlar demişizdir. Yani R. R. Arat’ı R. R. Arat ile düzeltmişizdir.

Sayın MMT! Reşid Rahmeti Arat *Kutadgu Bilig* metninde 2332 ve 2339. beyitlerde *tüm* kelimesini okumuş ve “tam” olarak karşılamıştır. Beyitleri Arat’ın eskimiş *öküş* okuyuşunu *üküş* şeklinde değiştirerek veriyorum.

KB 2339   **üküş sü tileme er ödrüm tile**
er ödrüm tile hem *tolum tüm* bile
 çok asker isteme, seçkin asker iste;
 askerin seçkin ve tam teçhizatlı olmasını iste.

KB 2332   **üküş er kereksiz er ödrüm kerek**
er ödrüm bolunsa *tolum tüm* kerek
 Çok adama lüzum yoktur, fakat asker seçme olmalı;
 Asker seçme olduğu gibi, onun silahı da tam olmalıdır.

Bu iki beyitte geçen kelimeleri değerlendirelim:

Reşid Rahmeti Arat’ın *tolum* şeklinde okuduğu kelime, EDPT 500a’da “VU = vocalization uncertain (telâffuzu kesin olarak bilinmiyor)” kısaltmasıyla verilerek Sir Gerard Clauson tarafından *tulum* olarak okunmuş ve Karahanlı Türkçesi’nde “weapons, military equipment [silah, askerî teçhizat]” şeklinde verilmiştir. Bu anlamlandırma DLT’teki “*el-silâh ism câmi*” karşılığından gelmektedir. Çünkü maddenin Karahanlı Türkçesi bölümünde *tulum* kelimesi ‘a generic term for weapons (or military equipment)’ şeklinde karşılanmıştır.

“Çok er gereksiz, seçkin er gerek. Er seçkin olduğunda da teçhizatı (veya silahı) tamam (=eksiksiz) olmalıdır” şeklindeki 2332. beyitte seçkin bir askerin savaş hâlinde başında *tolgası*, vücudunda *cebesi* (= zırhı), belinde *kıngırakı* (= hançeri), kuşağında *kılıcı*, sadağında *oku*, sırtında *yayı*, kolunda *kalkanı*, elinde *süngüsü* veya *topuzu* onun “*talum*”u ~ “*tolum*”udur, yani “teçhizatı veya silahı”dır. *Tolumun tüm olması* demek “kıngırak, kılıç, ok, gürz, süngü” gibi yaralayıcı veya öldürücü silahının yani savaş teçhizatının “tümünün, hepsinin” olması demektir.

Yûsuf Has Hacib bu yüzden *tüm* kelimesini kullanmıştır. “Er(in) seçkin(ini) ve teçhizat(ının) tamam (olanını) iste” şeklindeki 2339. mısradaki da bu görüş vurgulanmıştır.

R. R. Arat’ın *tolum*, G. Clauson ile G. Doerfer’in *tulum* okudukları kelime için size üç yeni örnek daha vereyim.

a) TİEM 73’de kayıtlı Kur’an tercümesinde askeri teçhizat olarak “zırh giyimli” anlamında: (26. Şuara suresi, 56. Âyet: *biz yumkı **tolum** kezigliler miz*).

b) TİEM 73’de kayıtlı Kur’ân tercümesinde askerî teçhizat olarak “migfer(lerini) ve zırh(larını)” anlamlarında: (4. Nisa suresi, 102 âyet: *alsunlar yışıklarını **tolumlarını***).

c) TİEM 73’de kayıtlı Kur’ân tercümesinden 4 yıl sonra 1337’de yapılan ve hâlen Meşhed’de bulunan Horezm Türkçesi ile yazılmış Kur’an tercümesinde imlâsı ilk hecede fetha ile *talum* تلووم şeklinde olarak:

11a atlar sözi: ⁷bu atlar sözi aḥbār-ı tefsîr içinde kelmiş turur kim süleymân-niṅ miṅg aṭı ⁸bar irdi. bir kün olturmuş irdi. taḳı atlarḳa baḳar irdi yalavaçımız, ‘aleyhi’s-selâm ⁹taḳı bu iki nirseni sefer irdi, biri aṭ taḳı biri **talum**. anıṅ için kim ¹⁰teṅri-niṅ düşmen-leriṅge bu iki nirse birle utru turur irdi. yime melikler taḳı ¹¹bu iki nirseni seferler. taḳı düşmen-lerni bu iki nirse birle ḳahr ḳılurlar.

talum şekli ile ilgili ek bilgileri de verelim: R. R. Arat tarafından *Kutadgu Bilig*’de *tolum* şeklinde okunan kelime, eserde 17 kez *tolum* şeklinde yalın hâlde, üç kez de ekli (*tolumdın* 2355, *tolumı* 2317, *tolumlıg* 2337) şeklinde olmak üzere 20 kez geçmektedir. Ancak kelime *Kutadgu Bilig*’in Uygur harfli Viyana yazmasında *tolum* yanında 1381, 1537, 2355, 4838 ve 6291. beyitlerde -a- ile *talum* şeklinde yazılan arkaik örneklerin korunduğu da gözlemlenmektedir. *et-* > *öt-*, *eṅgeyük* > *öṅgeyük*, *esrü-* > *ösrü-* gibi örneklerden bildiğimiz *e-* > *ö-* değişikliğine paralel olarak kelimenin *a-* > *o-* değişikliği ile *talum* > *tolum* şeklinde geliştiği anlaşılıyor. *Kutadgu Bilig*’in Uygur harfli Viyana nüshasındaki *talum* kullanılışı yukarıda da zikrettiğimiz gibi Horezm Türkçesi özellikleri gösteren Kur’an çevirisinde de üstün ile *talum* şeklinde harekelenmiş olarak görülmektedir.

d) Kelimenin *Kutadgu Bilig*’de “at” kelimesiyle birlikte kullanılışı için de bk. *Kutadgu Bilig* 474, 2561, 5485. beyitler.

Siz ise *tolum tüm* ibaresini (2332. beytin ikinci) “... mısraında ilki Türkçe ikincisi Moğolca bir kelimedden oluşan “*tulum tüm*” bir “hendiadyoin”dir ve “silah, teçhizat” anlamlarına gelmektedir. Aynı hendiadyoin KB 2339’da da tekrarlanır (*krş.* Moğ. *tömüge*

(okunuşu = *tömö*): “topuz, savaş baltası, gürz” ve Hak. *tim* : “hazırlık, hazır”; *timi çok* “hazırlıksız”) şeklinde açıklıyorsunuz.

Moğolcada bulduğunuz *tömüğe*'nin okunuşunun *tömö* olduğunu söylüyorsunuz. Kelimenin anlamı “topuz, savaş baltası, gürz”dür diyorsunuz. Bu *tömö*’yü de R. R. Arat’ın *tüm* okuduğu kelime ile birleştiriyorsunuz herhalde. Ancak *tömö* okunuşunun sonundaki -ö ünlüsü Türkçede nereye gidiyor? *töm* nasıl ve neden *tüm* oluyor? Bunlar havada kalıyor. Bir de Arat’ın *tüm* okuduğu kelimeyi, ne ilgisi var ise, Hakaşcadaki *tim* “hazır, hazırlık” kelimesi ile karşılıyorsunuz. Yani R. R. Arat’ın *tüm* okuyarak “tam” şeklinde anlamlandırdığı kelime burada “hazır, hazırlık” hâlini alıyor. Hendiadyoin dediğiniz *tolum tüm* kelimelerini sizin verdiğiniz karşılıklarla çevirsek “silah hazır” veya “silah hazırlık” gibi bir karşılık çıkıyor.

Sayın MMT! Sizin bu yaptığınız açıklamaları eskiler “insâfin ol yerde nâmı var mı?” diye, yeniler ise “teyzemin bıyıkları olsaydı ona dayı derdim” diye karşılamışlardır. Alman uleması ise *Verschlimmbesserung* “doğruyu başarı ile yanlışla çevirme” şeklinde karşılıyor. Siz lütfen R. R. Arat’ın okumalarını açıklamayı bir tarafa bırakın, hocamız nasıl okudu ise onu öğrenin, fantezilere kaçmayın. Sonra yukarıdaki gibi mahcup olursunuz.

7. Sayın MMT! “Altıncı maddede Sayın Sertkaya’nın Türkçe’nin tarihinde beş basamakta ve on örnekte tespit ettiği ve **tü-* kökünden getirerek “bütün” anlamına geldiğini düşündüğü *tüm ~ düm* “bütün”üyle **butlan** hükmündedir. Gerçekten de yazısının başında belirttiği gibi devrimci görüşe sahip olanlar Arapça “tam” kelimesi yerine Öztürkçe-Uydurukça “tüm” kelimesini teklif etmişlerdi” diyorsunuz.

Osmanlı Türkçesi’ne Arapçadan girerek kullanılan **butlan** kelimesini bilmeyenler için açıklayalım: **butlan** “esassız, boş, çürük, geçersiz” demektir.

Türkiye’deki Öztürkçe hareketi 1930’lu yılların başındadır. Yani *tüm* kelimesi uydurulmuş bir kelime ise ancak 80-85 yıllık bir geçmişe sahiptir diyelim.

Ancak bizim “Öztürkçeci”lerin uydurduğu *tüm* kelimesi “bütün” anlamı ile Pekarski’nin *Yakut Dili Sözlüğü*’nde ne arıyor? Türkmen Türkçesi’ndeki *tüm* kelimesini Türkmenler bizim “Öztürkçeci”lerden mi alıp sözlüklerine koydu? Başkirt Türkçesi, Kazan Tatarcası, Kırım Tatarcası gibi Türkçenin Kuzey Türkçesi lehçelerinde *döm* şekli ile geçen kelime bizim “Öztürkçeci”lerden mi alındı?

Hele tarihî metinlerimizden XVI. yüzyıl yazması Dede Korkut Kitabı’ndaki *düm*, XI. yüzyılda (1074’te) kaleme alınan *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’teki *düm* kelimeleri de “bütün”üyle **butlan** mı?

Sayın MMT! Sizin gibiler için boş yere “Büyük lokma ye! Büyük konuşma!” dememişler. Kimin görüşünün “bütün”üyle **butlan** olduğu hem sizin tarafınızdan hem de bu satırları okuyacak olanlar tarafından açıkça anlaşılmıştır sanıyorum. Tabii anlayana.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (V, O-T, Ankara, 1971)’nün 3869’uncu sahifesinde Lârende (Karaman)’li Hamdî’nin Leylâ ve Mecnûn mesnevisinden Kilisli Muallim Rıfat Bilge tarafından taranan *tüm* kelimesi yer almaktadır. Kelime *Tarama Sözlüğü*’nde “küme” anlamıyla karşılanmıştır.

tüm : küme

Yürüdüler olup bir nûrdan tüm تم

Meh idi sanki dilber bunlar encüm (Lârendi. XV. 112)

Beyitteki *tüm* kelimesini okuyan ve engin Arapça bilgisi ile tanınan *Dîvânü Lugati’t-Türk*’ün musannifi Kilisli Rıfat bu kelimeyi okurken pek muhtemel ki Asım Efendi’nin Kamus çevirisine bakmıştır ve oradaki *tüm* maddesi dolayısıyla kelimeyi *tüm* okumuştur.

Tarama Sözlüğü’ndeki **tüm** maddesi 1972’de OŞG tarafından “Tüm, Bütün ve Katkı üzerine” başlıklı makalesinde şöyle geçiyor:

TDK’nin Tarama Sözlüğü (Ankara 1971, c. V)’nde *tüm* için verilen “küme” karşılığı da bence “bütün ve tüm” olmalıdır.

Yürüdüler olup bir nurdan tüm

Meh idi sanki dilber bunlar encüm

tanıdığındaki *tüm*’ün *tüm* yazılışına göre Arapçadan alınmış olduğu düşünülebilir, ama eski yeni kaynaklarımız tarandıkça, bu sözcüğün Türkçe olduğunu berkitcek daha nice tanıkların bulunabileceğine söz yoktur.” Orhan Şaik Gökyay, “Tüm, Bütün ve Katkı üzerine”, *Destursuz Bağa Girenler*, s. 177.

Ben ise makalemde şöyle demişim:

“*Tarama Sözlüğü*’nde verilen bir beyitte geçen *tüm* kelimesi “küme” şeklinde anlamlandırılmış. Bu anlamın “tüm, bütün” olarak düzeltilmesi gerekiyor.

yürüdüler olup bir nûrdan tüm

meh idi sanki dilber bunlar encüm (Lârendî)

“Nurdan bir bütün olarak yürüdüler. Sanki dilber Ay, bunlar (ise) yıldızlar idi”.²³

²³ XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, V, O-T, Ankara, 1971, s. 3869.

Yani ben Kilisli Rıfat Bilge'nin *Tarama Sözlüğü*'ndeki *tüm* okuması ile Orhan Şaik Gökay'ın "küme" anlamının "bütün ve tüm" olarak anlaşılması teklifini benimsemişim, ancak bu kez Kilisli Rıfat ile OŞG'ın yapmadığı beyit çevirisini, metne bağlı olarak "Nurdan bir bütün olarak yürüdüler. Sanki dilber Ay, bunlar (ise) yıldızlar idi" şeklinde çevirmişim.

Siz ise beyti şöyle değerlendiriyorsunuz:

"Beşinci maddedeki Lârendeli Hamdî'nin Leylâ'sına gelecek olursak, Sayın Sertkaya bu kez de bir 16. yüzyıl Dîvân Edebiyatı edebî mahsulünde -artık meseleyi keşfetmenin verdiği dayanılmaz hafiflikle- Leylâ vü Mecnûn metninde bile *tüm* kelimesini tespit eder ve şunları söyler:

"Tarama Sözlüğü'nde verilen bir beyitte geçen *tüm* kelimesi "küme" şeklinde anlamlandırılmış. Bu anlamın "tüm, bütün" olarak düzeltilmesi gerekiyor.

Yürüdiler olup bir nûrdan tüm

Meh idi sanki dilber bunlar encüm

"Nurdan bir bütün olarak yürüdüler. Sanki dilber, ay; bunlar (ise) yıldızlar idi."

Sayın Sertkaya *Tarama Sözlüğü*'ndeki okuyuşu doğru kabul edip anlamlandırmasına itiraz etmiştir."

Siz değerlendirmenize şöyle devam ediyorsunuz:

Oysa mesele böyle değildir. Öncelikle Ar. *tûm* (< *tûme*) "inciler"; *mutevvem* de "boynunda gerdanlık olan kişi" demektir (Koç ve Tanrıverdi 2014: 5.c., 4882). Burada da bir gerdanlık tasviri yapılmıştır. Yürüyen kişiler bir inci dizisi gibi tasavvur edilmiş, gerdanlığın "şeh-dâne"si dilber; yanında yürüyen kişiler de diğer inci tanelerine benzetilmiştir. Aslında şair; bir dolunay gecesinde gökyüzüne baktığımızda en büyük nesne olarak gördüğümüz ayın, gerdanlığın "şeh-dâne"sini; yıldızların da diğer inci tanelerini andırıldığını hatırlatır. Bu yüzden doğru çevirinin şöyle olması gerekirdi: "Yürürlerken (adeta) bir bembeyaz inci gerdanlık gibiydiler. Sanki dilber, ay (=şehdâne) idi, diğerleri de yıldızlar."

Sayın MMT. Ben sizin hangi ifadenizi düzeltiyim. Lârendeli Hamdî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisinde *tüm* kelimesini okuyan ben değilim Kilisli Muallim Rıfat Bilge. "Küme" anlamı da onun tarafından verilmiş olmalı. "Küme" anlamının "tüm, bütün" olarak değiştirilmesini isteyen de Orhan Şaik Gökay. Siz bütün bunları bildiğiniz hâlde, -hocanıza saldırmanın verdiği dayanılmaz hafiflikle- gerçekleri saptırıyorsunuz. "Benim yaptığım beyit çevirisi de "Tarama Sözlüğü"nde verilen örneğe bağlı kalınarak yapılmış doğru bir çeviridir. Beyitin mesnevi içindeki konteksti de *Tarama Sözlüğü*'nde gösteril-medigine göre başka bir

yorum yapılamaz.

Yürüdiler olup bir nûrdan tüm

Meh idi sanki dilber bunlar encüm

beytinin kelimelerini kurallı cümle hâline koyduğumuzda cümle

Nûrdan bir tüm olup yürüdüler. Sanki dilber meh, bunlar encüm idi.

şeklini alır. Biz de bu cümleyi kelimelerine bağlı kalarak “Nurdan bir bütün olarak yürüdüler. Sanki dilber Ay, bunlar (ise) yıldızlar idi” şeklinde çevirmişiz.

Siz ise çeviriyi şöyle yapıyorsunuz.: “Yürürlerken (adeta) bir bembeyaz inci gerdanlık gibydiler. Sanki dilber, ay (=şehdâne) idi, diğerleri de yıldızlar.” Tercümenizde “yürüdüler” kelimesi “yürürlerken” şekline girmiş. “(âdeta) bir bembeyaz inci gerdanlık gibydiler” ifadesi ise metinde yok.” Acaba Siz başka bir metni mi çevirdiniz?

Ama Sizin bu yorumunuza karşı biz de başka bir yorum yapalım. Bunu da mesneviyi okuyup metnin kontekstine göre yapalım.

Lârendeli Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisi Süleymaniye Kütüphânesi, Fatih Bölümü, no 3740'da bulunmaktadır. Eserin bir diğer adı da *Hayret-nâme*'dir.

Bu mesnevideki kelimeler yukarıda da belirttiğim üzere *Tarama Sözlüğü*'ne Kilisli Muallim Rıfat Bilge tarafından taranmıştır. Kilisli Muallim Rıfat Bilge *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün dağılmış sahifelerini sıralayarak düzenleyen ve Arapça bilgisi çok iyi olan bir kişidir.

Tüm şeklinde okuduğu kelime için *Tarama Sözlüğü*'nde 112. sahifede açıklaması var. Ancak bu sahifeyi yazmada 56b olarak bulabilirsiniz.

İsterseniz önce metne bakalım, değerlendirmeyi sonra yapalım.

Mesnevi 55b'de *Reften-i Leylâ be-kabile-i Mecnûn* yani “Leylâ'nın Mecnûn'un kabilesine gitmesi” başlığı ile başlamaktadır. Hikâyede Mecnûn Leylâsından ayrı olduğu için üzüntü içerisinde. Feryatları geceleri gökyüzüne çıkmaktadır. Leylâ ise Mecnûn'un bu durumunu duymuştur. Bir gün Mecnûn'a kavuşmak isteği ona heves verir. Kalkar, yoldaşları olan saçları misk kokan, âhû gözlü, ay yüzlü dilberler ile ata biner, gidişine “ava gidiyorum” deyip yüzünü, rüzgar gibi, çöle çevirir. Yoldaşları olan hanımlar ile gece nurdan bir “küme” olarak yürürler. Dilber (= Leylâ) sanki ay, yoldaşları da yıldızlar gibidir. Leylâ, bu dilberler (=yoldaşlar) ile sırasına göre gezegenlerin yoldaşı ay gibidir. Metinde sonra Leylâ'nın özellikleri anlatılır. Sonunda “bu şekilde nâz ile koşarak, o parlayan ay (= Leylâ) Mecnûn'un kabilesine erişir.

Şimdi bu hikayeyi bir de mesnevinin her sahifesinde 15 beyit olan yazmanın 56b yüzünün 12. beytinden itibaren, manzum metninden, okumaya başlayalım:

Reften-i Leylî be-ķabile-i Mecnûn

- 56b 12 bu ĥaliyle geçürürdi günini
çıkardurdi göge dünler ünini
- 13 meger kim ârzü-yı vaşl-ı Mecnûn
heves virdi be-ġâyet aña bir gün
- 14 hem işitmişidi bu mâcerâyı
ki'ada getürdiler ol mübtelâyı
- 15 süvâr olub tırub meh-rûlar ile
şacı müşġîn gözi âhûlar ile
- 57a 1 şikâra giderüm diyü edüb âd
yüzün şahrâya tıtdı nitekim bād
- 2 yürüdiler olub bir nürdan **tüm**
meh idi şanki dilber bunlar encüm
- 3 bu dilberlerle Leylî fî'l-merâtib
ķamer gibiydi hemrâh-ı kevâķib
- 4 yüzi ĥurşid ney-i zülfi şehâbı
bürimişdi nitek(i)'ebr âfitâbı
- 5 şahârî buldı hemçün 'arşâ-ı çîn
şacınıñ nâfesinden büy-ı müşġîn
- 6 mu'anber zülfiniñ büyından ol cân
ol eţrâfı mu'aţtar kıldı yeksân
- 7 bu resme nâz ile ol mâh-ı tâbân
erişdi ķavm-ı Mecnûna şitâbân

Şimdi Sayın MMT'nin iddialarına gelelim:

MMT, 57a/2. beyitte Kilisli Rıfat Bilge tarafından **tüm** okunan ve önce Orhan Şaik Gökay, sonra da Osman Fikri Sertkaya tarafından benimsenen kelimeyi düzeltiyor. Bu kelime **tüm** توم olarak okunmalıdır. *Tüm* توم kelimesinin Arapçadaki karşılığı da “inciler”dir diyor. Buna Mütercim Asım Efendi’nin sözlüğünden delil getiriyor. O delili de burada gösterelim.

التومة [et-tümet] (ta’nın zammıyla) İnci’ye denir. Cem’i tüm gelir. قفل [kuf] gibi ve توم **tuvem** gelir. صرد [surad] gibi; *sıhah*’da inci danesi gibi gümüş düğme ile müfessirdir. Ve *Esâs*’da ba’zılar indinde ‘unvanıyla mersûmdur. Lisanımızda düğme tabiri hemân تومة [tümet] muharrefi zann olunur.²⁴

Böylece MMT Kilisli Muallim Rıfat Bilge’nin okuduğu kelimenin imlasını *tüm* توم şeklinde düzeltiyor. Düzeltiyor da kafiye nasıl teşekkül ettiğini açıklayamıyor. Çünkü ikinci mısranın sonundaki kelime *encüm* انجم “yıldızlar” kelimesinin çokluk hâli. Kelimenin imlasında da “vâv” harfi yok. *tüm* توم ile *encüm* انجم nasıl kafiye oluyor? Mümkün mü? Türkoloji birinci sınıf öğrencisi bunu söylese, hocaları “Git çocuğum! Aruz veznini öğren de gel” demezler mi?

Kilisli Muallim Rıfat Bilge’nin *Tarama Sözlüğü*’nde tek beyit verildiği için *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinin konteksti yok. Ben üşenmedim. Süleymâniye Kütüphânesine gittim. Mesnevinin ilgili kısmını okudum ve transkripsiyonunu da yukarıda verdim. Metnin kontekstine göre *Leylâ* hemrah (yoldaş)ları olan hanımlarla gece çölde, beyaz kıyafetleri ile, nurdan bir topluluk olarak yürüyorlar, *Leylâ* Ay’a yoldaşları da yıldızlara benzetiliyor, bir sonraki beyitte de *Leylâ* yol arkadaşları yani yoldaşları olan dilberler ile birlikte sırası ile gezegenlerin yoldaşı olup kendisi de gezegen sayılan *Kamer*’e benzetiliyor. Sonra *Leylâ*’nın yüzü güneşe, saçı buluta benzetiliyor. Saçının kokusundan kırların, etrafın baştanbaşa misk ve anber kokuları ile dolduğu söyleniyor ve sonunda *Leylâ* koşarak *Mecnûn*’un kabilesine erişiyor. Erişiyor da bu kontekst içerisinde “inciler” nerede? “incilerden oluşan gerdanlık” nerede? Onları görmek mümkün olmuyor.

Sayın MMT bilgiçlik taşıyor, Okyanus sözlüğünde *tüm* “inciler” var buyuruyor. Maddeyi yukarıda verdim. Arapça تومة *tumet* “inci” kelimesinin çokluğu sözlüğe göre توم *tüm* “inciler” şeklindedir. Pekiyi Arapça *tüm* “inciler” kelimesi انجم *encüm* “yıldızlar” kelimesine kafiye olacak diye توم *tüm* şeklinde vâvsız olarak yazılabilir mi? Mesnevinin yazıldığı devirde bu mümkün müdür? Arapça bir kelimenin imlası bozulabilir mi? Daha da mühimi metnin orijinaline bakmadan, kelimenin imlasını görmeden indi hükümler verilebilir mi? İçimden

²⁴ Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît. Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, İstanbul, 2014, 5. Cilt, s. 4882.

“keşke babasına sorsaydı da doğruyu öğrenseydi” diyeceğim geliyor, ancak “ya babası da böyle söylediye” düşüncesi karşısında, diyemiyorum.

Bir ek bilgi daha vereyim. Osmanlı şiirinde genellikle “inci” karşılığında *dürr*, “inciler” karşılığında da “*dürrer*” kullanılmıştır. “*dürrer*” yerine “*tûm*” hemen hemen hiç geçmez. Ben bugüne kadar görmedim. “Hatırınızda kalsın”.

Kilisli Muallim Rıfat Bilge beyitte *tûm* imlası ile geçen kelimeyi “küme” şeklinde anlamlandırmıştır. İsterseniz “küme” yerine “öbek, yığın, bütün, topluluk, grup” da diyebilirsiniz. Orhan Şaik Gökyay merhum “küme” anlamı yerine “bütün, tüm” demiş, ben de Orhan Şaik Gökyay’ın verdiği anlamı “tüm, bütün” şeklinde benimsemişim. Dolayısıyla 16. Yüzyıl Anadolu Türkçesi metni olan Larendeli Hamdî’nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde okuduğu **tüm** kelimesi, başka bir okuma ve anlamlandırma teklifi yapıncaya kadar, **tüm** olarak kalacaktır.

8. “Tümgeneral” kelimesine gelince:

Türk ordusunun generalleri a) tuğgeneral, b) tümgeneral c) korgeneral ve d) orgeneral olarak sıralanmıştır. Ancak 1935 yılında;

a) Eski Terimle *Liva* “Tuğay”, *Miralay* “Tuğbay”, *Liva kumandanı* “Tuğko-mutan”, *Mirliva* ise Miralay ile Ferik arasındaki general rütbesi olan “Tuğgeneral” şeklinde Türkçeleştirilmiştir.²⁵

b) Eski terimle *Fırka* “Division”, “Tümen” kelimesi ile karşılanmış, kelimenin kısaltılmış şekli olan “tüm” kelimesi ile de *Fırka erkân-ı harbiyesi* yerine “Tümkurmay”, *Tümen komutanı* karşılığında “Tümkomutan”, *Tümen generali* yani *İkinci Ferik* karşılığında “Tümgeneral” karşılıkları teklif edilmiştir.²⁶

c) Eski terimle *Ahker* “Braise”, Kol ordu’nun kısaltılması olan “kor” kelimesi ile karşılanmış, buradan da *Kolordu erkân-ı harbiyesi* yerine “Korkurmay”, *Kolordu Komutanı* yerine “Korkomutan”, *Birinci Ferik* yerine de “Korgeneral” karşılıkları teklif edilmiştir.²⁷

d) Ordu kelimesinden kısaltılmış “or” kısaltması ile yapılan Türkçeleştirmeler şunlardır: *Ordu erkân-ı harbiyesi* yerine “Orkurmay”, *Ordu Komutanı* yerine “Orkomutan”, *Birinci Ferik* yerine “Orgeneral” karşılıkları teklif edilmiştir.²⁸

²⁵ *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, (Eylül), 1935, s. 285-286.

²⁶ *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, (Eylül), 1935, s. 288.

²⁷ *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, (Eylül), 1935, s. 197-198.

²⁸ *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, (Eylül), 1935, s. 220.

Buna göre benim “tüm general” kelimesini açıklamam yukarıdaki şablona uymamaktadır. Ben de “Tümen kelimesinin etimolojisi üzerine” bir yeni yazı yazıp bu açıklamamı telafi edeceğim.

9. Bir diğer konu da “uniform “tekrenk” kelimesini “üniforma” olarak almam, yani sözlüğe bakmadan kelimeyi anlamlandırmamdır. Bu benim dikkatsizliğimden kaynaklanan bir durumdur . Siz düzeltmenizde haklısınız. Ancak dikkatsiz olan yalnız ben değilim. Sizin de yazınızda dikkatsizlikler görülmektedir. Şöyle ki:

Benim yazımda *Kutadgu Bilig*’den verilen ilk örnekte *er* yerine sehven *ed* yazılmış. MMT s. 36’da bunu şöyle düzeltiyor. “Öncelikle KB 2332’nin ilk mısrası olarak verdiği “*üküş er kereksiz, ed üdrüm gerek*” mısrasındaki “ed”, “er” olarak düzeltilmelidir.

Şimdi MMT’nin benzer dikkatsizliklerine geçelim

a) Türk Dili dergisinin 118. sayısı 740. sayı olacak;

b) Makalemin Özet’te verilen başlığı: “TÜ- ‘Tamamlamak, Bütünlemek’ Fiilinin Türevlerinden Tüm”.

bb) Makalemin ilk paragrafta verilen başlığı: “TÜ- ‘tamamlamak, bütünlemek’ Fiilinin Türevlerinden Tüm”.

bbb) “Tamamlamak, Bütünlemek” önce büyük harflerle sonra “tamamlamak, bütünlemek” şeklinde küçük harflerle verilmiş.

c) Yazının “Devrimci TÜM Muhafazakâr TAM Muamması” şeklinde verilen “Muhafazakâr” kelimesinde a üstünde â şeklinde şapka kullanılmış, Özet paragrafında ise kelime “Muhafazakarlar” şeklinde şapkalı â ile değil, normal a ile yazılmış. Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkün. Ama ben pek üzerinde durmuyorum.

d) Merhum hocamız Necmettin Hacıeminoğlu “Doç. Dr.” unvanını taşıdığı 1972 yılında *Türkçenin Karanlık Günleri* başlıklı bir kitap yazmış ve bu eseri İrfan Yayınevi tarafından 152 sahifelik bir kitap olarak yayımlanmıştı. Sizin gösterdiğiniz Hisar Dergisinde Eylül 1972’de yayınlanan “Yanlıştta ısrar” başlıklı makale Haziran 1972’de İstanbul’da yayımlanan *Türkçenin Karanlık Günleri* adlı eserde yok.

Ancak hocamız “Prof. Dr.” unvanını aldıktan sonra bu kitabını “Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu” imzası ile ve *Türkçenin Karanlık Günleri* başlığı ile 1975 yılından sonra 191 sahife olarak yayımladı.

İlk sahifede de “Bu kitap, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesinin 19.9. 1975 tarih ve 660-10419 sayılı yazıları ile okullara tavsiye edilmiştir. Bu karar 29 Eylül 1975 tarihli ve 1856 sayılı M. E. Bakanlığı Tebligler Dergisinde yayımlanmıştır” notu var. “Yanlıştta ısrar” başlıklı bölüm de kitabın 139 - 149. sahifeleri arasında yer alıyor.

Siz daha hangi yazının hangi kitap baskısında bulunduğundan habersizsiniz. Siz bu ikinci baskıda yer alan birinci baskının Ön söz’ünün altındaki “Fatih. Haziran 1972” tarihine göre bu ikinci baskıyı da üç-dört yıl öncesine tarihliyorsunuz. Ne yapalım. Dikkatiniz bu kadar.

10. Sayın MMT! Yazınızda bahsettiğiniz hiçbir şeyi atlamadım. Hepsini cevaplandırdım. Önceki bazı okuma tekliflerimi de yeniledim. Neleri yeniden yazacağımı da planladım. Ancak sizi üniversiteye asistan alan hocanıza karşı yazınızda kullandığınız üslubunuz dolayısıyla ve doktora tezinizi yöneten hocamıza karşı kullandığınız üslubunuz dolayısıyla Türkiye Türkolojisinde de dünya Türkolojisinde de iyi bir yer almadığınızı söylemeliyim. Bu tutumunuzda ısrar etmeyi sürdürürseniz çok yakında başkaları da sizin ifadelerinizi tefrika ederler. O zaman ne yapacaksınız?

Kaynaklar

- EREN, H. (1994). Tüm mü, Yoksa Bütün mü?. *Türk Dili*, Dil ve Edebiyat Dergisi, 510, 405-408.
- GÖKYAY, O. Ş. (1972). “üm, Bütün ve Katkı üzerine. *Türk Dili*, 255, 241-245; ikinci olarak 1974’te aynı başlık ile, *Dil Yazıları. I*, Ankara, 1974, 211-217’de; üçüncü olarak Dergâh Yayınları tarafından *Destursuz Bağa Girenler* başlığı ile Mayıs 1982’de yayımlanan makaleler toplamında 175.-179. sayfalar arasında, dördüncü olarak da 1988’de *Dil Yazıları. I*, (2. Baskı), Ankara, 1988, 211-217’de yayımlanmıştır.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1972). Yanlıştta İsrar. Hisar.
- HACIEMİNOĞLU, N. (tarihsiz). Yanlıştta İsrar. *Türkçenin Karanlık Günleri*. (ikinci baskı). İstanbul, 139-149.
- KOÇYİĞİT, N. (= Necmettin HACIEMİNOĞLU). (1980). Bütün-Tüm. *Yaşayan Türkçemiz*, 2, İstanbul, 94-95.
- SERTKAYA, O. F. (1980). Tüm Gün Çaba Tüketirler veya Bütün Gün Çalışırlar. *Yaşayan Türkçemiz*, 2, İstanbul, 95-96.
- SERTKAYA, O. F. (2013). TÜ- ‘tamamlamak, bütünlemek’ Fiilinin Türevlerinden TÜM. *Türk Dili*, Dil ve Edebiyat Dergisi, 740, 77-80.
- TİMURTAŞ, F. K. (1980). Tüm. *Yaşayan Türkçemiz*, 2. İstanbul, 93-94.
- TULUM, M. (1980). Tüm Türk Ulusu Ezici Çoğunluğuyla. *Yaşayan Türkçemiz*, 2, İstanbul, 134.

Ekler: Larendeli Hamdî'nin eserinde tüm kelimesinin geçtiği sayfaların görüntüleri:

